

PROBLEMINIAI TARTIES KLAUSIMAI LATVIŲ KALBOS GRAMATIKOJE

ESMINIAI ŽODŽIAI: ortoepijos sąvoka ir norma, žodžio kirčio norminimas, balsių ir priebalsių tarties normos, tarties problemos.

Svarbi bet kurios kalbos sudedamoji dalis – ortoepija, apimanti visas tarties sistemas. Ortoepija, arba taisyklinga tartis, – tai „sutartinių tarties taisyklių sistema; tokių taisyklių praktinis laikymasis“ (VPSV 2007: 284). Panašiai šis terminas apibrėžiamas ir *Latvių kalbos gramatikoje* (LVG 2013: 123).

Tarties normų vienodinimas padeda kalbėtojui ir klausytojui suprasti vienas kitą, – tai svarbiausia bendravimo proceso sąlyga. Tarties normos nesilaikymas, klaidingai ištariai žodžiai netiksliai nukreipia klausytojo dėmesį ir dėl to sunkiau suvokti kalbėjimo turinį. Straipsnio tikslas – aptarti šiuolaikinės tarties problemas 2013 m. išleistoje *Latvių kalbos gramatikoje* (toliau – LVG) ir kituose naujausiuose kalbotyros darbuose.

LVG autoriai ne kartą pabrėžė, kad naujosios gramatikos turinys paremtas daugiausia bendrinės kalbos faktais. Teigiama, kad svarstydami gramatikos turinį, autoriai turėtų „susitarti dėl gramatikos teorinio išdėstymo modelio, metodinių ir techninių jos parengimo principų, [...] neprarasdami skirtingų požiūrių individualumo, ieškodami kompromisų ir susitarimų tapti bendro tiriamojo darbo – latvių kalbos gramatikos – dalyviais“ (Konceptija 2008: 10). Tačiau išnagrinėjus gramatiką galima pažymėti, kad autoriams nepavyko visiškai įgyvendinti pradinio sumanymo, todėl neišspręstų klausimų veikale išliko, taigi ir toliau bus diskutuojama, kas laikytina *bendrinės kalbos norma*.

Naujojoje gramatikoje esama įvairių kalbotyros mokyklų, požiūrių ir koncepcijų įvairovės, pateikta skirtingų kalbos reiškinių interpretacijų. Vis dar nerandama konkrečių atsakymų į daugelį esminių ne tik ortoepijos, bet ir kitų kalbotyros šakų klausimų (sunku vertinti, ar tai privalumas, ar trūkumas). Daug praktinės vartosenos problemų vis dar lieka neišspręsta.

Naujoje gramatikoje taisyklingos tarties klausimai nagrinėjami skyriuje „Pagrindinės latvių kalbos taisyklingos tarties, arba ortoepijos, problemos“ (la. „Galvenās latviešu valodas pareizrunas jeb ortoepijas problēmas“) (LVG 2013: 123–137).

Straipsnyje nagrinėjami šie su tartimi susiję klausimai: 1) žodžio kirčio norminimas; 2) balsių tarties normos; 3) priebalsių tarties normos.

Pirmiausia norėtųsi apžvelgti probleminius skiemenų intonacijos (priegaidės) tarimo atvejus. Šie klausimai nagrinėjami skyriuje „Kalbos suprasegmentiniai, arba prozodiniai, vienetai“ (la. „Valodas suprasegmentālās jeb prosodiskās vienības“) (LVG 2013: 104–106),

tačiau čia nepateikiama nieko naujo, susijusio su tartimi. Aptariant skiemens intonaciją (prie-gaidę) diskutuojama apie trijų (resp. tęstinę, krintančioji ar laužtinę) ir dviejų (resp. tęstinę ir netęstinę) priegaidžių sistemų vartojimą latvių kalboje.

Tenka pripažinti, kad, deja, autoriams nepavyko susitarti dėl žodžio kirčio vietos gramatikoje, ir ta pati teorija bei tie patys pavyzdžiai kartojami skyriuose „Žodžio kirtis“ (la. „Vārda uzsvars“) (LVG 2013: 120–122) ir „Žodžio kirčio norminimas“ („Vārda uzsvara normēšana“) (LVG 2013: 123–125):

1. Dėl gretutinių variantų vartojimo, pvz.:
vienmēr // *vien mēr*¹ „visada“, *varbūt* // *var būt* „galbūt“, *diemžēl* // *diem žēl* „deja“,
paš laik // *pašlaik* „šiuo metu“, *paš dies* // *paldies* „ačiū“ (plg. LVG 2013: 120; 123).
2. Dėl kitos žodžio reikšmės, kurią lemia kirtis, pvz.:
nebūt (pagalbinis žodis) – *ne būt* (dalelytė), *patiesi* „teisingai“ – *pa tiesi* „iš tikrųjų“, *vienādi*
„vienodai“ – *vie nādi* „visuomet“ (plg. LVG 2013: 120; 123).
3. Dėl kirčio kaitos emfatinėje kalboje (plg. LVG 2013: 121; 124).

LVG, kaip ir ankstesniuose latvių kalbos leidiniuose, išvardijamos visos išimtys, atkreipia-mas dėmesys į tarptautinių žodžių ir pasiskolintų tikrinių žodžių tartį, tačiau pasigesta naujes-nio požiūrio. Palyginti daug dėmesio skiriama šalutiniam kirčiui (LVG 2013: 121–122), nors kasdienėje vartosenoje jis neturi esminės reikšmės.

Tiriant balsių ir dvibalsių vartojimą (LVG 2013: 126–133), skiriami dviejų rūšių nukrypimai nuo bendrinės kalbos tarties normų:

- 1) kiekybiniai (trumpųjų ir ilgųjų balsių skyrimas);
- 2) kokybiniai (skirtingų balsių ir dvibalsių painiojimas).

Kokybiniai nukrypimai nuo normų pastebimi tiek latvių kilmės žodžiuose, tiek skoliniuose. Bendrinėje latvių kalboje svetimžodžių adaptavimo, rašybos ir tarties normos ne kartą kito, todėl atsirado kiekybinių vartojimo nenuoseklumų. Tokių svyravimų išliks ir ateityje (LVG nieko ypatingo šiuo atveju nepasiūlo).

Žodžių variantai, kuriuos diferencijuoja skirtingos kokybės balsiai, dažniausiai susiję su siaurojo ir plačiojo balsio *e* ir *ē* vartojimu bei trumpojo ir ilgojo *o* painiojimu su dvibalsiu [uo].

Kartais, siekiant palengvinti tarimą, keičiama garsinė žodžio sudėtis: kuris nors balsis pra-leidžiamas, įterpiamas ar perkeliamas, pvz.: *komāndants* „komendantas“ (vietoje *a* klaidingai tariamas balsis *e*), *frazēologija* „frazėologija“ (vietoje *e* klaidingai tariamas balsis *i*), *alkohols* „alkoholis“ (vietoje *o* klaidingai tariamas balsis *a*), *trenāžieris* „treniruoklis“ (vietoje *a* klaidin-gai tariamas balsis *e*), *oriģināls* „originalas“ (klaidingai tariama *oriģināls*). Šių žodžių tartį ir rašybą galima pasitikrinti *Latvių kalbos rašybos ir tarties žodyne* (la. *Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīca*) (LVPPV 1995) ir naujausiame tarptautinių žodžių žodyne *Svešvārdu vārdnīcā* (2008).

Galbūt rengiant LVG reikėjo nuodugniau apsvarstyti ir rekomenduoti gretutinius tokių žodžių tiek su siaurojo, tiek su plačiojo *e* arba *ē* tarties variantus, kuriuose jau seniai nebe-silaikoma nustatytos normos, pvz.: *Ventspils* „Ventspilis“, *Zemgale* „Žiemgala“, *bebrs* „bebras“, *medūza* „medūza“, *mopēds* „mopedas“, taip pat pirmosios asmenuotės veiksmazodžių esamo-jo laiko ir iš esamojo laiko kamieno padarytose veiksmazodžio formose, kai jų bendraties baigmuo *-rt*, pvz.: *dzeru* „geriu“, *beru* „beriu“, *tveru* „griebiu“, *sveru* „sveriu“, *jādzēr* „reikia gerti“, *jāber* „reikia berti“, *jāsver* „reikia sverti“, *dzerot* „geriant“, *sverot* „sveriant“, *berot* „be-riant“ (plg. LVG 2013: 126–128).

¹ Taškas prieš skiemenį žymi, kad šis yra kirčiuotas.

Remiantis anksčiau atliktais tyrimais, ir LVG pabrėžiama, kad fonemų [o], [ō] ir [uo] vartojimo sunkumų atsiranda, nes minėtieji balsiai ir dvibalsis grafiškai žymimi vienodai, pvz.: *ola* [uola] „kiaušinis“; *opera* [ōpera] „opera“; *optika* [optika] „optika“; *oktobris* [oktōbris] „spalis“; be to, esama polinkio nelatviškos kilmės balsį [o] resp. [ō] keisti latvių kalbos dvibalsiu [uo], pvz.: *sporas* [spōras] ištariamas netaisyklingai [spuoras] „sporos“; *poras* [pōras] – [puoras] „poros“; *novembris* [novembris] – [nuovembris] „lapkritis“. Ypatingas dėmesys skirtinas asmenvardžių ir vietovardžių tarimui, ateityje jie turėtų būti papildomai tiriami.

Aptariant *prie balsių* tarties normas (LVG 2013: 133–135) daugiausia dėmesio skiriama pagrindiniam priebalsio tarties variantui, kurio esminiai garsiniai požymiai geriausiai atskleidžiami izoliuotoje pozicijoje. Be pagrindinio varianto priebalsiai gali turėti antrinius variantus, kurie atsiranda tam tikroje pozicijoje ir bendrinėje kalboje yra privalomi kaip ir šalutiniai tarties variantai. Daugiausia priebalsių ir jų variantų, kitokių nei bendrinėje kalboje, ištaria atskirų tarmių atstovai. Kartais kitaip ištariami ir vartojami priebalsiai aiškintini ir kitų kalbų įtaka (ypač pastaruoju metu).

Dėl pozicinių priebalsių pakitimų esminių tarties problemų nekyla, o istoriniai balsių pakitimai dažnai lemia nukrypimus nuo normos, pavyzdžiui, veiksmazodžių liepiamosios nuosakos daugiskaitos antrojo asmens formose: *nākt* „ateiti“ – *nāciet!* (*≠nākiet!*) „ateikite“, *iepirkties* „nusipirkti“ – *iepērcieties!* (*≠iepērkieties!*) „nusipirkite“, *augt* „augti“ – *audziet!* (*≠augiet!*) „aukite“, tačiau *sēdēt* „sėdėti“ – *sēdiet!* (*≠sēžiet!*) „sėdėkite“, *celt* „kelti“ – *celiet!* (*≠ceļiet!*) „kelkite“, *paciesties* „pakentėti“ – *pacietieties!* (*≠paciešieties!*) „pakentėkite“.

Rengiant LVG, daugiau dėmesio turėjo būti skirta antrosios linksniuotės dviskiemeniams vyrų asmenvardžiams, kurių šaknis baigiasi priebalsiais *-t-* arba *-d-*, pvz.: *Uldis*, *Valdis*, *Rūdis*, *Gatis*, *Artis*, *Raitis*. Viena vertus, gramatikos autoriai pripažįsta, kad „pastaraisiais metais padaugėjo vartojamų [kilmininko] formų Arša (Artis), Gaša (Gatis), Raiša (Raitis), Ruža (Rūdis), Ulža (Uldis), Valža (Valdis) [...] gretutinės formos leistinos“ (LVG 2013: 137), kita vertus, aprašydama antrosios linksniuotės daiktavardžius, gramatikos skyriaus autorė pateikia savo neigiamą požiūrį į priebalsių kaitą jau minėtose formose ir pabrėžia, kad „priebalsių kaitos nebūna dviskiemeniuose asmenvardžiuose, kai prieš galūnę *-is* eina priebalsiai *t*, *d*: Valdis – Valda, Rūdis – Rūda, Artis – Arta, Gatis – Gata“ (LVG 2013: 359). Tokie vienoje gramatikoje pasitaikantys nenuoseklumai nepadedą tinkamai išmokti bendrinės kalbos normų.

Nieko naujo, kas būtų susiję su tartimi, nepateikia ir antrasis naujausias leidinys latvių kalba (LV 2013). Ortoepijai skirta skyriaus čia apskritai nėra. Apie atskirus tarties klausimus tik užsimenama aptariant su pozicine ir istorine balsių kaita susijusius fonetikos klausimus (LV 2013: 22–32).

Svarstant, kaip kuo sėkmingiau išmokti tarties normas, keletą kartų išreikšta nuomonė, kad rašybos taisyklės reikėtų retsykliais peržiūrėti, kad paaiškėtų, ar rašyba nepradedą iš esmės skirtis nuo tarimo. Šiam tikslui įgyvendinti reikia kruopščiai atliktų tyrimų ir apklausų. Tai taikytina ir probleminiam keleto garsų žymėjimui viena raide (*e*, *ē* ir *o*).

Kol visuomenėje dar diskutuojama ir vengiama skelbti esminę rašybos reformą, dėl tam tikrų probleminių tarties atvejų galima būtų tartis Latvių kalbos ekspertų komisijos posėdžiuose, pavyzdžiui, įtvirtinant gretutinius variantus, jei tokie realiojoje vartosenoje jau egzistuoja. Anksčiau tokie klausimai buvo nagrinėjami Rašybos komisijoje ir skelbiami *Latvių kalbos kultūros klausimų* (la. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*) numeriuose, pvz., „Rašybos komisijos išvados dėl raidės *o* skaitymo“ (la. „Pareizrakstības komisijas atzinumi par burta *o* lasījumu“) (1985: 116–120) arba *Rašybos komisijos išvados dėl tarties* (la. *Pareizrakstības komisijas atzinumi par pareizrunu*) (1970: 169–174).

Atsakymų į probleminius, su tartimi susijusius klausimus ieškoma ir Latvių kalbos agentūroje – apibendrinti jie pateikti rinkinyje *Kalbos praktika: pastebėjimai ir rekomendacijos* (la. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*) skyriuje „Kalbos konsultacijos“ (la. „Valodas konsultācijas“) (2009–2013).

Praverstų ir kiek galima išsamesnė kalbos vartotojų apklausa, susijusi su problemineis tarties ir rašybos klausimais, nes paskutinį kartą tokia buvo atlikta tik 1960 m. (Laua 1997: 127), todėl ji objektyviai nebeatspindi šiuolaikinės kalbos vartosenos.

Išanalizavus minėtuosius probleminius klausimus, galima daryti išvadas, kad LVG ortoepijos aptarimas nesiskiria nuo ankstesnių tarties tyrimų, joje konspektyviai pakartojama jau žinoma informacija (plg. Laua 1997; Strautiņa, Šulce 2004; Strautiņa, Šulce 2009; Šulce 2005; Guļevska, Miķelsone, Porīte 2002). Pagrindinis norminis latvių kalbos tarties šaltinis vis dar išlieka *Latvių kalbos rašybos ir tarties žodynas* (LVPPV 1995).

Istorinių tyrimų LVG pateikiama minimaliai, joje „tik nedaugeliu atveju sinchroninis požiūris papildytas diachroninėmis išvalgomis“ (LVG 2013: 19), tačiau būtent istoriniai duomenys, tiriant atskirus klausimus, padėtų geriau suvokti šiuolaikinės latvių kalbos procesus.

Ateityje reikėtų pagalvoti, kaip LVG nagrinėjamus klausimus suderinti su į aukštųjų mokyklų bakalauro studijų programas įtrauktais tarties mokymosi dalykais, kad nepasitaikytų skirtingo interpretavimo atvejų. Parengus LVG įtvirtinama ir šiuolaikinė kalbotyros terminologija. Didelės apimties tyrimas yra lyg atspirties taškas, nuo kurio atsispiriama, kai mąstoma apie kalbą ir toliau tiriama latvių kalbos sistema.

LITERATŪRA

- Guļevska D., Miķelsone A., Porīte T. 2002: *Pareizrakstības un pareizrunas rokasgrāmata. Latviešu valoda*, Rīga: Avots.
- Koncepcija 2008: *Latviešu valodas gramatika: koncepcija, prospekts, atsevišķu nodaļu pirmvarianti, diskusijas materiāli*, Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- LV 2013: *Latviešu valoda*, Andreja Veisberga redakcijā. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- LVG 2013: *Latviešu valodas gramatika*, Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- LVPPV 1995: *Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīca*, Rīga: Avots.
- Laua A. 1997: *Latviešu literārās valodas fonētika*, Rīga: Zvaigzne ABC.
- Pareizrakstības komisijas atzinumi par burta o lasījumu 1985: – *Latviešu valodas kultūras jautājumi* 21, 116–120.
- Pareizrakstības komisijas atzinumi par pareizrunu 1970: – *Latviešu valodas kultūras jautājumi* 6, 169–174.
- Strautiņa V., Šulce Dz. 2009: *Latviešu valodas pareizrūna un pareizrakstība*, Rīga: RaKa.
- Strautiņa V., Šulce Dz. 2004: *Latviešu literārās valodas fonētika, ortoepija un ortogrāfija*, Liepāja: LiePA.
- Šulce Dz. 2005: Daži aktuāli pareizrunas jautājumi. – *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi* 1, 101–106.
- VPSV 2007: *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*, Rīga: Latviešu valodas institūts.
- Svešvārdu vārdnīca*, 2008, Rīga: Avots.
- Valodas konsultācijas 2009–2013: – *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*, Rīga: Latviešu valodas institūts.

ORTHOEPY AND ITS PROBLEMATIC ISSUES IN THE *LATVIAN GRAMMAR*

S u m m a r y

A significant component of any language is orthoepy, which denotes a correct pronunciation system as a whole. It is a system of conventional pronunciation norms and compliance with them in practice. The explanation of this term within this meaning can be found in the *Dictionary of Key Terms in Linguistics* (2007) and in the recently published *Latvian Grammar* (2013). Uniformity of pronunciation norms promotes the speaker's and the listener's mutual understanding, which is a desirable condition in the communication process.

The authors of the grammar book have repeatedly stressed that the new grammar content is mainly based on literary language facts; however, language is not entirely literal (and therefore normative). Thus, the problematic issues remain and discussions thereof are likely to continue.

In the new grammar book, several schools of linguistics are introduced; thus, a diversity of views and concepts, different interpretations of language phenomena can be observed. However, there are still no definite answers to several essential language issues not only in orthoepy but also in other fields of linguistics. The problematic issues in practical language use largely remain unsolved. In the new grammar book, correct pronunciation issues are discussed in the chapter "Orthoepy: the Main Problems of Correct Pronunciation in the Latvian Language"; it includes the following topics on correct pronunciation: 1. Word accent standardisation. 2. Pronunciation norms in vocalisation (in vowel and diphthong use). 3. Pronunciation norms in consonantism (in consonant use).

The content of the chapter on orthoepy in the *Latvian Grammar* does not differ from the previous studies on correct pronunciation, but it gives only a short summary of the already known information. Therefore, the problem persists when thinking about potential solutions for successful learning of correct pronunciation rules. It is possible to admit the view that correct pronunciation and the related rules should be reviewed from time to time to see whether any significant differences between spelling and pronunciation have appeared. This requires careful researches and surveys. While the society is still discussing and avoids making radical reforms in spelling, certain problematic pronunciation cases could be discussed at the meetings of the Latvian Language Expert Commission, for example, accepting parallel versions in case they already exist in the language practice.

The creation of the *Latvian grammar* has considerably strengthened the terminology of modern linguistics as the starting point for thinking about the language and further exploration of the Latvian language system.

KEYWORDS: the concept of orthoepy and norms thereof, word accent standardisation, pronunciation norms in vocalisation and consonantism, problematic issues in correct pronunciation.

DZINTRA ŠULCE
Liepājas Universitāte
Kūrmājas prospekts 13, LV-3401 Liepāja
dz.sulce@tvnet.lv